

Předmluva

Na začátku šedesátých let dvacátého století mě ovládla myšlenka napsat životopis Andrea Cseha. Když jsem se s ním svěřil svému budoucímu kritikovi, řekl mi: „Napiš jen pár anekdot, to lidé jistě budou číst.“ Ale já jsem se jeho radou neřídil, vtipnost ale nějak prolíná celou knihou. I esperantisté mají rádi ležérní tón a právě to odpovídá chování Andree Cseha - radost a vtip.

Zdrojem toho byl hrdina sám. Ještě v té době žil a já z té doby čerpal informace a podrobnosti v jeho přítomnosti, hlavně o období, které nebylo zachyceno v dopisech a časopisech: jeho mládí před esperantskou činností. Doma jsem si pak dělal poznámky na jednotlivé lístky. Ale pak, když jsem chtěl poznámky využít při psaní, v letech 1998-2002, jsem ke své nelibosti zjistil, že jsem se bohužel zapomněl zeptat na mnoho podrobností. Hlavně v letech 1922-1927 jsem zápasil s bílými místy.

Velmi důležitým zdrojem byly pro mne dopisy, kterých Andree napsal tisíce. Dopisy je možno rozdělit do tří skupin: z prvního období 1911-1929 ještě nějaké existují. Jen Zágoni v Rumunsku, nyní v Maďarsku, se je snaží zachránit a část z nich jsem naštěstí mohl použít. Druhá část 1930-1941 byla ve své době dobře archivována v Mezinárodním esperantském institutu v Riouwstrato v Haagu, ale nacisté ji zničili téměř celou v roce 1941. Třetí část 1941-1971 se nachází dosud v Riouwstrato v perfektním stavu, uspořádaná samotným Csehem. Ta byla základní pro moje dílo. Jako třetí zdroj jsem použil časopisy. Nejdůležitější byly *La Praktiko*, které vydával Andree sám v letech 1920-1934 a kde byl redaktorem E.Privat, a *Heroldo de Esperanto* - slavné noviny Teo Junga - jsou pro budoucí analýzy esperantského hnutí bohatým zdrojem budoucích nálezů šifrovaných zpráv o tehdejších událostech. Také jsem využil desítek poznámek těch, kteří znali osobně Andree, nebo znali jeho spolupracovníky.

Z jazykové stránky jsem si přál být věrný Andreeově vyjadřování, abych v textu docílil souladu s jeho osobností. Vyhnul jsem se novějším jazykovým kořenům a vyhýbal jsem se neologismům. Jestliže jsem pozměnil několik slov, udělal jsem to jen proto, abych docílil jednoduchost. Příkladem je „transilvano“ pro obyvatele Transylvánie; stejně jako referendado místo referendario. Používám slovo „gamblejo“ pro část domu, kterou je možno vstoupit do domu zvenčí přímo pod střechu. Používám „geto“ místo „getto“, „fino“ místo „finno“ kvůli mé nechuti k dvojitým souhláskám.

Také jsem se snažil eliminovat člen před vlastními zeměpisnými jmény, např. Karpatoj, Norda Maro a u jedinečných výrazů jako je Internacia Esperanto-Instituto kaj Fera Kurteno (železná opona). Pro názvy zemí jsem aplikoval koncovku -io, která je nyní všeobecně používána. Názvy měst jsem ponechal v původní podobě a jen ta největší jako „Londono a Varsovio“ jsem ponechal v esperantské formě, stejně jako ty, které činily problémy pro časté používání jako „Hago, Dancigo, Oksfordo“. Jména osob jsem neměnil, jen některá křestní jména jsou poesperanštěna podle toho jak je sami tyto lidé používali: „Julio Baghy, Tiberio Morariu“.

Protože jsem milovník Zamenhofova *Proverbaro* (Sbírka přísloví) nezdržel jsem se, abych tuto zlatou sbírku nepoužil, někdy jsem přísloví trochu upravil. Např. „Kion Parizo mallaŭdas, Sofio aplaŭdas“ (Čemu Paříž laje, tomu Sofie tleská). Také bible, tak blízká Andreevi, mě inspirovala k citacím a slovním obrátům.

Po dobu čtvrt roku četlo několik přátel mé rozepsané kapitoly: Erwin Burg z Haagu, Adriaan den Haan ze Zoetermeeru, Frans Makkink z Wageningenu a Jean-Luc Tortel z Paříže. Sabine Fiedler z Lipska přečetla knihu na jeden zátah, aby posoudila souvislost. Kees Bos z Utrechtu se zabýval indexem a Toon Witkam z Utrechtu se zabýval počítačovou technikou. Opravdu velmi příjemný kolektiv a spolupráce. Dík je málo!

Ed Borsboom, prosinec 2002

1. Mládí 1895-1911

V roce 1848 se převalila přes Evropu revoluce. Její vlny otřásly režimy v Paříži, v Římě, v Berlíně i v malém Nizozemsku. Tam král, který se obával o svou korunu, vyhlásil parlamentní demokracii. Ve Vídni kancléř uprchl, císař byl sesazen a nahrazen jeho osmnáctiletým synovcem Františkem Josefem. Ve Vídni byla situace obzvlášť nebezpečná, protože národy v podunajském císařství usilovaly o samostatnost. Rakouské armádě se podařilo zadusit snahy těchto národů, výjimku činily jen Uhry, kde lid pod vedením hraběte Batthyanyho úspěšně vzdoroval. Nový císař požádal o pomoc ruského cara v Moskvě a ten poslal armádu. Rusové nespokojence porazili.

Přesto se situace nevrátila do stejných pořádků. Revoluční vedení podněcovalo pasivní rezistenci. Lidé bojkotovali rakouský správní aparát. Přestali používat úřední poštu. Uherští státní úředníci stávkovali. Země byla paralyzována. Vláda ve Vídni se rozhodla za stávkující dosadit úředníky z jiných částí velkého mocnářství. Byli vyzváni, kromě jiných, i úředníci z Čech.

Ve skromných lázních Bohdaneč, deset kilometrů od Pardubic bydlela rodina Jakuba Čecha. Jméno Čech pochází ze slavného slovanského rodu, který v 6.století přišel do dnešního regionu „Čechy“. Mnozí příbuzní Jakuba Čecha byli tradičně učitelé na základních školách a gymnáziích. Jakub Čech, kterému bylo asi 25 let, byl absolvent gymnázia a mluvil plynně česky a německy. Rozhodl se pro státní službu v daleké zemi. Odešel přibližně v roce 1849. Zdali již tenkrát byl ženatý, nebo si našel manželku v novém domově, není známo. Jakub byl přidělen jako správce státní nemocnice zlatých dolů v Baia de Criș, sto kilometrů západně od Alba Julia. Toto místo se nacházelo zcela na jihu rakousko-uherského císařství a sousedilo s Rumunskem a Srbskem.

Byla to strategická provincie na okraji císařství. Měla za úkol chránit hranice proti dobyvatelům a proto již dlouho požívala dosti velkou autonomii. Pro svůj úkol byla velmi vhodná, protože na východ a jih se rozkládaly nesnadno překonatelné vysoké hory – Karpaty.

Toto teritorium – Transylvánie - již od středověku patřilo maďarskému království a sloužilo jako nárazníkové místo proti loupeživým kočovníkům z východních stepí. Mnoho nepřátel sem pronikalo přes liduprázdné lesy. Maďarští králové se rozhodli toto teritorium zalidnit uherskými statkáři z klanu Szekler. Ti požívali pozemková privilegia a měli svobodné postavení při obraně svého majetku.

Ale to nestačilo. V 12.století sem byli povoláni němečtí kolonizátoři z míst kolem Mosely. Lákala je autonomie, vlastní jurisdikce a získání půdy. Němci vybudovali sedm samostatných měst, kde kvetl kulturní život a vzdělání na vysoké úrovni. Všechny názvy v Transylvánii existovaly ve třech formách – v německé, maďarské a rumunské. Nejdůležitější města z těchto sedmi se nazývala: Hermannstadt-Nagyszeben-Sibiu a Kronstadt-Brasso-Brașov. Další bylo hlavní provinční město Klausenburg-Kolozsvár-Cluj, maďarské centrální město Neumarkt-Marosvasarhely-Tîrgu Mureș a římskokatolické, arcibiskupské město Karlsburg-Gyulafehérvár-Alba Julia.

Až v 17.století začali Rumuni pronikat přes Karpaty do těchto míst, lákáni blahobytem, anebo místem azylu. Jejich počet se velmi pomalu, ale trvale zvětšoval. Patřili k chudé vrstvě obyvatel. Živili se jako rolníci nebo pastýři. Ženy se nechávaly najímat jako služky u maďarských nebo německých rodin. Maďaři měli v rukou statky a prosperující farmy a byli úředníky. Obchod, průmysl, důlní těžba a řemesla byla v rukou Němců. Čtvrtou společenskou skupinou byli Židé, kteří se nacházeli po celé Transylvánii. Přicházeli ze Španělska v 15.století, kdy je inkvizice ve velkém měřítku pronásledovala. Početně tato národnostní skupina nebyla velká, ale svým jazykem, náboženstvím a zvyky si tito sefardi, jak se nazývali židé z Iberského poloostrova, zaslouhovali pozornost. Všeobecně byli přijímáni a nebyli vystaveni antisemitismu. Získali dokonce podporu v osobě transylvánského arcibiskupa, hraběte Majlátha, který nastoupil do úřadu před Druhou světovou válkou.

Na začátku 19.století byla tedy společnost v Transylvánii takto rozvrstvena. Autonomní provincie s třemi různými hlavními etniky žila v relativním klidu, jedna vedle druhé. Ne sice zcela, protože chudá rumunská vrstva byla latentním prvkem nespokojenosti. Také závody o hegemonii mezi Němci a Maďary způsobovaly někdy ostré střety v politice. Ačkoliv zde nebyly podobné excesy jako v Bialystoku, kde mezi etniky panovala nenávisť, bojůvky, msta a pronásledování, byla situace v Transylvánii do určité míry srovnatelná s rodným městem Ludvíka Zamenhova. Otázka Edmonda Privata je platná i zde: *Na kterém jiném místě by zcela přirozeně nevyrostl člověk, jehož rozhled by se nenadnesl nad národní sobectví k jasnému světovému rozhledu?*

Takovým člověkem byl také Andreo Cseh. Později na své rodiště vždy vzpomínal, podle svého zvyku, jako na krásnější, než ve skutečnosti bylo: *Transylvánie si zasluhuje být známá ve světě pro své ušlechtilé příklady mírového soužití různých národů.*

Jedna věc byla pravdivá: Transylvánci se poučili z minulých staletí o tom, že na zranitelném pomezí kde žijí, potřebují jeden druhého. Solidarita a určitá svornost byla nutná pro přežití, a to vytvořilo toleranci mezi nestejnými vrstvami obyvatel. Každý si mluvil svým jazykem – ugrofinským, germánským, románským a vyznával vlastní náboženství. Maďaři vyznávali ponejvíce římskokatolické, Němci protestantské a Rumuni ortodoxní.

o o o

Jakub měl tři děti, dceru Aranku a dva syny. Aranka se provdala do rodiny Lehrerů. Jeden syn sloužil v rakouské armádě a mladý zemřel na bitevním poli při misi v Bosně. Druhý po skončení gymnázia pracoval jako úředník státního aparátu. Narodil se v roce 1862 a dostal jméno Otto Felix. Otec tím chtěl zřejmě manifestovat svou loajalitu k Rakousku. Dobře vybral, protože integrace Maďarů a Rakušanů potřebovala k uzrání ještě mnoho dalších desetiletí. Doma se pravděpodobně mluvilo německy a Jakub němčinu považoval za svůj mateřský jazyk. Ve škole a s kamarády mluvil maďarsky, ale maďarštinou nikdy plynně nemluvil, i když pro normální komunikaci to stačilo. Asi to byl až Otto, který změnil své české jméno na maďarsky psané Cseh.

Jakub žil dosti skromně. Je sice pravda, že otcův úřad měl nějaké výhody, získal vlastní domek, kousek půdy na pěstování zeleniny a ovoce, chov koz, ovcí a slepic, a také dostal oblečení jako uniformu. Ale plat byl velmi nízký. Třebaže chudoba cti netratí, rodinu trápila. Psali dokonce do Čech příbuzným o finanční pomoc.

Začátkem devadesátých let, snad po smrti svého otce, se Otto přestěhoval do městečka Luduș, které v té době mělo asi 1000 obyvatel. Bylo zde volné místo archiváře okresního soudu. Dostával skromnou mzdu a získal jeden z omšelých nahnutých domků, které odolaly opakovaným tatarským, tureckým a rakouským útokům. Tyto úřední chatrče tenkrát patřily hraběcí rodině Bethlen a říkalo se jim „Betlehemův dvůr“. Po nějakém čase byl Otto zaměstnán u soudu trvale a začal pomýšlet na založení rodiny. Jeho příjmy nebyly vysoké, ale byl zdravý, relativně mladý a měl dobrou perspektivu jako státní úředník. Kde najít vhodnou nevěstu? Připravil neobvyklý plán. Následující historku jsem zapsal přímo z úst 83letého Andrea Cseha.

V Luduș vhodnou kandidátku nenašel. Slyšel ale o dívčím internátě jeptišek svatého Františka v Sibiu. Proč tam nehledat? Vypravil se tam a po krátkém hledání našel školu, kterou chovanky navštěvovaly. Vrátil se tam před koncem odpoledního vyučování a čekal blízko budovy. Když se zamřížovaná vrata otevřela, vyběhla děvčata na dvůr a starší ve skupinkách vážně vycházely po chodníku. Ty Otto pozorně sledoval. Byla mezi nimi jedna dospělá žena s hezkou tváří. Následujícího dne Otto znovu stál na stejném místě a ženy opět vycházely. Nyní následoval tu dospělou ženu až k prostému domku, ve kterém zmizela. Zřejmě tam bydlela. Co dál? Otto chtěl nejdříve zhodnotit situaci a vymyslet vhodnou strategii a odešel. Třetí den se vrátil před večerí. Zabouchal klepadlem na dveře. Objevila se žena středního věku. Prohlásil, že má vážné sdělení, které musí vyřídit a byl vpuštěn dovnitř. Sdělení bylo jen pro tři osoby: matka, 18náctiletá Gabriella a babička. Budoucí ženich se představil a krátce informoval o svém věku, rodině, bydlišti, práci a finanční situaci. Po krátké pauze oznámil důvod své návštěvy: „Protože nyní mohu uživit rodinu, hledám manželku. Žádám o ruku slečny.“

Zavládlo překvapení a úlek! Trojice hlasitě odporovala. V tom okamžiku vytáhl Otto z kapsy pistoli a položil ji na stůl. Rozčileně vykřikl: „Jestliže mi nedáte vaši dceru, zastřelím se tady před vámi!“ Ženy se strachem obrátily a matka křičela: „Dohodnuto, ožeňte se s Gabriellou.“

Jistě v tom hrála skutečnost, že cizí, dobře oblečený muž, by mohl řešit bídu, ve které žily bez pravidelného příjmu po smrti otce a manžela, bez možnosti zlepšení sociálního postavení. Svazek Gabrielly s úředníkem tedy znamenal zlepšení životních podmínek.

Ke sňatku nebyly žádné překážky. Maďarská nevěsta Gabriella Komaromy de Belényes pocházela ze zchudlé transylvánské rodiny, která odedávna žila v okolí Sibiu. Gabriella se narodila v roce 1876 a byla zřejmě hodně mladší, než její manžel. To bylo v té době obvyklé. Muž byl povinen si zajistit solidní existenci, dříve než si vyhledal životní partnerku. Oba vyznávali římskokatolické náboženství a aktivně ho provozovali. Otto dostatečně ovládal maďarštinu, její mateřský jazyk. Kromě

toho bylo výhodné pro státního úředníka, pracujícího pro uherské království, oženit se s maďarskou dívkou. O svatbě bylo rozhodnuto, že se uskuteční po skončení školního roku na svátek svaté Kateřiny 24. listopadu 1894. Manželé se usídlili v Luduș, kde Otto pracoval.

o o o

Podle gregoriánského kalendáře 12. září 1895 mezi 12 a 13tou hodinou porodila Gabriella svého prvního syna Andrea. Porodník se obával o život dítěte, protože bylo velmi slabé. Ale mylil se ve své předpovědi – novorozenec ve svém dalším životě dokázal neúnavně pracovat pro vznešené ideály a dožil se 83 let.

V tehdejší Transylvánii se zapsání novorozenců do matriky konalo na církevním úřadě. Římskokatolický kněz zapsal Ottova syna pod latinskými jmény: Andreas Gregorius Joannes. Brzo se pak konal křest. Náhodou v roce 1895 od 1. října byla také zavedena civilní registrace do matriky. Ačkoliv to nebylo povinné, dítě se narodilo před tímto datem, otec dal syna zapsat ještě do matriky začátkem října v obci Luduș pod maďarským jménem András Gergely János. V roce 1896 porodila Gabriela druhého syna. Ten po méně než jednom roce zemřel na plicní infekci. Další děti se v rodině již nenarodily.

Andreo zdárně vyrůstal a nastoupil v roce 1900 do školy. V rakousko-uherské monarchii začínaly děti chodit do základní školy v šesti letech, v některých málo místech výjimečně i v pěti letech. Dítě, které projevovalo dobré znalosti, mohlo pokračovat dál na gymnáziu, které trvalo 8 let od deseti do osmnácti let. V Luduș chodil do školy Andreo jen krátce. Rodina se přestěhovala v roce 1901 do většího městečka Hațeg, sto kilometrů jihozápadně od Alba Julia. Otec pravděpodobně získal poněkud vyšší funkci. V roce 1905 zde skončil Andreo základní školu a podle jeho vysvědčení dostal ze všech předmětů výbornou.

Takový inteligentní hoch by se měl dál vzdělávat. Ale pro otce tu byl jeden problém. Nevydělal tolik, aby mohl zaplatit takové výdaje. Římskokatolická církev praktikovala systém stipendií pro talentované chlapce. Farář, ke kterému rodina Cseh patřila, zařídil Andreovi bezplatné studium. Rodiče si mohli vybrat ze sedmi katolických gymnázií v Transylvánii. Rozhodli se pro gymnázium v Alba Julia, kam bylo železniční spojení. Vzdálenost si však vyžadovala, aby Andreo zůstal na internátě.

Jak citově byl zbarven den na konci srpna v roce 1905. A pro chlapce poněkud zarážející. Vyšel z bezpečí domova do zcela neznámého světa. Pro rodiče, zejména pro matku to bylo smutné. Tak brzo z jejich očí odcházel její syn na mnoho let a možná navždy. Rozloučení znamenalo definitivní uzavření jedné životní etapy. Tento historický moment si vyžádal něco na památku. U místního fotografa si rodina pořídila fotografii. Nevíme, jak probíhala cesta do Alba Julia. Určitě Andreo použil parní vlak a pravděpodobně Otto svého syna doprovázel do dalekého města, kde ho zanechal v internátě.

Alba Julia desetiletého chlapce okouzila. V podstatě to nebylo velké město, mělo asi 15.000 obyvatel, ale ve srovnání s vesnickými městečky Luduș a Hațeg, bylo v očích Andrea bohatou metropolí. Město mělo dlouhou historii. Již před invazí římských legií zde stála pevnost. V druhém století římské doby dobyvatelé obsadili Transylvánii a ocenili strategické místo a drželi zde vojenskou posádku. Vedle pevnosti vyrostlo jejich hlavní město Apulum. Od 9. století bylo místo označováno v dokumentech jako Alba Julia – Bílá pevnost.

V době Andrea Cseha fungovalo město jako středisko římskokatolické moci v provincii. Arcibiskup, jeho eminence hrabě Majláth de Szekhély sídlil v rozlehlém paláci a blízko jeho sídla se majestátně vypínala románská katedrála. Imponovaly i další architektonické budovy: gymnázium s internátem, Batthyanyho knihovna, seminář, vysoká budova hraběte Bethlena, citadela s hradbami a velkými branami. Všechny tyto katolické stavby byly soustředěny na vyvýšenině v staré části města. Zabíraly zvláštní, trochu izolované místo vzhledem k ostatním novějším čtvrtím, které se rozkládaly pod kopcem. Náboženské centrum bylo také centrem kultury. Byl uchován historický charakter ulic a náměstí a parky a zeleň doplňovaly celkový pěkný vzhled. A ještě další překvapení čekalo na studenta. Obyvatelé nemluví jen rumunsky, ale používali maďarštinu jako matka a němčinu jako otec. Kromě toho na ulicích bylo vidět židy a relativně hodně cikánů. Cikánky hádaly z ruky, také mladým studentům. Andreo neznal takové čary a okouzily ho. Různorodost obyvatel a jejich jazyky a zvyky ho fascinovaly neméně. Jak krásné a přitažlivé město!

O gymnaziálním období existuje jen málo zdrojů. Uchovaly se vysvědčení ze všech osmi tříd a abiturientský diplom. Studenti dostávali jen jedno vysvědčení ročně, vždy poslední dny v červnu. Hodnocení se neprovádělo bodově, ale popisem. Na zadní straně vysvědčení byly dokumentovány 4 kategorie: 1 výborně, 2 dobře, 3 dostatečně, 4 nedostatečně. Andreo dostával výborně, několikrát dobře, jen jednou z tělocviku dostatečně.

V první a druhé třídě byly vyučovány předměty v následující řadě: náboženství, maďarština, latina, zeměpis, biologie, matematika, geometrie, kaligrafie, tělocvik a zpěv. Ve třetí třídě byla přidána němčina a dějepis. Ve čtvrté francouzština jeden rok fakultativně a Andreo si ji vybral. V páté třídě přibyla řečtina a v osmé filozofie. Předměty k závěrečné zkoušce v roce 1913 byly: maďarština, latina, dějepis, matematika, náboženství, řečtina, němčina, filozofie, biologie a geometrie. Ve všech Andreo byl hodnocen výborně, jen ve filozofii dobře. Nápadné je, že se nevyučovala rumunština. Byla pokládána za nedůležitou. Andreo ji neovládal, ačkoliv doma v Puj mluvily služky jen rumunsky.

O poměrech na soukromém gymnáziu není nic známo. Jaké měl Andreo vztahy se svými spolužáky? Jen jednu věc později Andreo sdělil. O letních prázdninách v roce 1911 jel vlakem do rodného městečka spolužáků do Petrošeni. Jaké měl vztahy se svými učiteli a zdali měl možnost, během těch osmi let, promluvit s arcibiskupem hrabětem Majláthem, který byl nejvyšším šéfem gymnázia a který čas od času prováděl v gymnáziu inspekci? Andreo sdělil, že tento muž se velmi zajímal o každého studenta a každého jednotlivého znal. Ale zda došlo k rozhovoru mezi ním a Andreou? Kolik chlapců studovalo v gymnáziu a co dělali ve volném čase (dívky se tam neučily)? Mohli studenti navštěvovat sekularizované město, mimo katolickou pevnost? Tato stránka je zcela bílá...

V roce 1911 se Otto Cseh stal ředitelem katastru v Puj. Tato vesnice se nacházela v oblasti s rumunskou většinou, 18 km jihovýchodně od Hațeg, blízko pohoří a hranice Rumunska. Otec přijal toto místo v tomto dalekém okrajovém místě, aby získal samostatné postavení a vyšší mzdu. V Puj stály jen čtyři domy z cihel. U vjezdu do vesnice od Hațeg stál vlevo u cesty vysoký katolický kostel a vpravo přízemní cihlový dům, který sloužil napůl jako katastrální kancelář a napůl jako byt pro vedoucího a jeho rodinu. Dál po cestě se došlo do centra, kde byla železniční stanice a ortodoxní kostel. V roce 1924 musel syn dojít pro hosta, který přijel o půlnoci na nádraží. O tom Andreo poznamenal: *Šel jsem na nádraží s petrolejovou lampou v ruce.*

Andreo jel o letních prázdninách v roce 1911 poprvé na toto klidné a skromné místo. Slíbil několika svým spolužákům, kteří bydleli ještě blíže u hranic v Petrošeni, že je navštíví. V ten červencový den se posadil do vlaku a tam uviděl plakát na stěně ve vagonu. Jednalo se o světový jazyk esperanto. Již dříve v Alba Julia už něco o tom četl v mládežnických katolických novinách „Naše vlajka“, ale o věc se nezajímal. Nyní ho slovo zaujalo.

V textu nabízeli objednání gramatiky a slovníku za deseti centovou poštovní známku na adrese v Budapešti. Nepředstavitelné! Andreo znal knihy v latině a němčině. Jak tlusté byly! Ve světovém jazyku musí být daleko větší a tlustější. A cena se zdála směšná. Rozhodl se tam napsat. Ale poslali